

महिला सबलीकरणात कायद्याची भूमिका

डॉ. रेखा रामनाथ बने

सहायक प्राध्यापिका

राज्यशास्त्र विभाग

कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंढे

कला महाविद्यालय गंगाखेड

banerekha@gmail.com

Mo. No.9921201036

सार :- महिला सबलीकरण हे सामाजिक न्याय, समता आणि शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे अंग आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या महिलांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत दुय्यम स्थान दिले गेले असून लिंगभेद, रूढी-परंपरा आणि पितृसत्ताक मानसिकतेमुळे त्यांचे अधिकार मर्यादित राहिले. अशा परिस्थितीत महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी कायदा हा प्रभावी साधन म्हणून पुढे आला आहे. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेची हमी देत महिलांसाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. त्याचबरोबर हुंडाबंदी अधिनियम, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, तसेच संपत्ती व वारसाहक्काशी संबंधित सुधारणा यांनी महिला सबलीकरणाला कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त करून दिले आहे. या संशोधनाचा उद्देश महिला सबलीकरणात कायद्याची भूमिका, त्याचा सामाजिक व आर्थिक जीवनावर होणारा परिणाम आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की कायद्यामुळे महिलांमध्ये हक्कांविषयी जागरूकता, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता वाढली आहे. तथापि, प्रभावी अंमलबजावणी, कायदेशीर जागरूकता आणि सामाजिक दृष्टिकोनातील बदल हे महिला सबलीकरणासाठी अत्यावश्यक घटक आहेत.

कि वर्डस :- महिला सबलीकरण, लैंगिक समानता, संवैधानिक तरतुदी, कायदेशीर संरक्षण

प्रस्तावना :- देश व समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिला सबलीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. स्त्रिया समाजाच्या निम्त्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करतात; परंतु दीर्घकाळ त्यांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांत दुय्यम स्थान देण्यात आले. लिंगभेद, अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक परावलंबन यामुळे स्त्रिया अन्याय व शोषणाला बळी पडल्या. अशा परिस्थितीत महिलांना समान हक्क, संरक्षण आणि संधी देण्यासाठी कायद्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. भारतीय संविधान आणि विविध कायदांद्वारे महिला सबलीकरणाला बळ मिळाले आहे.

कायदा हा समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. कायद्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव निर्माण होते. अन्यायाविरोधात आवाज उठवण्याचे बळ महिलांना मिळते. हळूहळू समाजाची मानसिकता बदलण्यास कायदा मदत करतो. महिला सबलीकरणात कायद्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कायदा हा महिलांना हक्क, संरक्षण, संधी आणि सन्मान देणारे प्रभावी साधन आहे. प्रभावी अंमलबजावणी, जागरूकता व सामाजिक पाठबळ मिळाल्यास कायदा महिलांच्या सबलीकरणाचा खरा आधार ठरतो. भारतीय संविधान व विविध कायदांमुळे स्त्री-पुरुष समानतेला कायदेशीर मान्यता मिळते. महिलांना भेदभावाविरुद्ध संरक्षण मिळते. कायदे महिलांना शिक्षण, संपत्ती, रोजगार, विवाह, घटस्फोट व पोटगी यांसारख्या क्षेत्रांत हक्क देतात व सुरक्षित करतात. घरगुती हिंसाचार, हुंडाबळी, लैंगिक छळ यांसारख्या अन्यायांविरोधात कायदा महिलांना संरक्षण व न्याय मिळवून देतो. कठोर कायदे व शिक्षा यामुळे महिलांमध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते व बालविवाह, हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या यांसारख्या सामाजिक कुप्रथांवर

कायद्याने प्रतिबंध घातला आहे.समान वेतन, मातृत्व लाभ, कार्यस्थळी संरक्षण यामुळे महिलांना रोजगार व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते.शिक्षणाशी संबंधित कायदे मुलींच्या शिक्षणाला चालना देतात, ज्यामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास होतो.स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणामुळे महिलांचा नेतृत्व व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.कायद्याच्या आधारांमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो व त्या अन्यायाविरोधात उभ्या राहू शकतात.कायदा समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव निर्माण करून न्यायपूर्ण व समतावादी समाज घडवण्यास मदत करतो.महिला सबलीकरणात कायद्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कायदा हा महिलांना हक्क, संरक्षण, संधी आणि सन्मान देणारे प्रभावी साधन आहे. प्रभावी अंमलबजावणी, जागरूकता व सामाजिक पाठबळ मिळाल्यास कायदा महिलांच्या सबलीकरणाचा खरा आधार ठरतो.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना :- महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनाविषयी निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान, समान संधी, कायदेशीर संरक्षण आणि सामाजिक-आर्थिक सहभाग मिळवून देणे. यात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, राजकीय सहभाग, सुरक्षितता आणि समानतेचा समावेश होतो. केवळ कल्याणकारी योजना नव्हे तर कायदेशीर हक्कांची हमी ही सबलीकरणाची खरी पायाभूत अट आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व : - महिला सबलीकरण (Women Empowerment) म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर स्तरावर सक्षम बनवणे, जेणेकरून त्या आत्मनिर्भर होतील, त्यांचे आवाज बुलंद होतील आणि त्यांना समान हक्क व संधी मिळतील. या प्रक्रियेत कायद्याची भूमिका मूलभूत आहे. कायदे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर समानता मिळवून देतात, त्यांना हिंसाचारापासून संरक्षण देतात, समान संधी देतात आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यास सक्षम करतात; भारतीय संविधान, विविध कायदे (जसे की POSH कायदा, घरगुती हिंसाचार कायदा) आणि न्यायपालिकेचे निकाल यामुळे महिलांना हक्क मिळतात, पण अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे हे मोठे आव्हान आहे, ज्यामुळे कायदे केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्षात उतरणे आवश्यक आहे.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे :-

1. महिलांसाठी केलेल्या विविध कायद्यांची माहिती करून देणे.
2. महिला सबलीकरणाची संकल्पना व तिचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
3. महिलांवरील अत्याचार रोखण्यासाठी असलेल्या कायद्यांचे महत्त्व समजून घेणे.
4. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण कसे होते हे समजावणे.
5. महिलांमध्ये कायदेशीर जागरूकता व हक्कांविषयी जाणीव निर्माण करणे व स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित समतावादी समाजनिर्मितीस चालना देणे.

भारतीय संविधानाने स्त्रियांना समानतेचा हक्क दिला असला, तरी सामाजिक स्तरावर हे वास्तव उतरवण्यासाठी अनेक विशेष कायद्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. खालील मुद्द्यांच्या आधारे आपण या भूमिकेचे विश्लेषण करू शकतो:

१. घटनात्मक तरतुदी आणि समानता :- भारतीय संविधानाचे कलम 14(समानतेचा अधिकार), कलम 15(लिंगाधारित भेदभाव करण्यास मनाई) आणि कलम 15(3)स्त्रियांसाठी विशेष कायदे करण्याचा अधिकार हे महिला सबलीकरणाचा पाया आहेत. या कलमांमुळेच महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण, नोकरी आणि सन्मानाने जगण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाला आहे.

२. कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण :- कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, 2005 (PWDVA): हा कायदा महिलांच्या सबलीकरणातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. केवळ शारीरिकच नव्हे, तर मानसिक, लैंगिक आणि आर्थिक छळाविरुद्धही हा कायदा संरक्षण देतो. घरामध्ये सुरक्षित राहण्याचा अधिकार महिलांना या कायद्यामुळे मिळाला आहे.

३. कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा :- कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) कायदा, 2013 (POSH Act): महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित वातावरण असणे आवश्यक आहे. हा कायदा महिलांना निर्भयपणे काम करण्यास प्रोत्साहन देतो, ज्यामुळे त्यांची श्रमशक्तीतील भागीदारी वाढण्यास मदत होते.

४. मालमत्तेचा अधिकार :- हिंदू वारसा हक्क (सुधारणा) कायदा, 2005 या कायद्याने मुलींना वडिलांच्या संपत्तीत मुलांप्रमाणेच समान वाटा दिला. आर्थिक सबलीकरण हा महिलांच्या आत्मसन्मानाचा मोठा भाग आहे. जमिनीवर किंवा मालमत्तेवर मालकी हक्क मिळाल्याने महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक पत वाढली आहे.

५. राजकीय सबलीकरण :- 73 व्या आणि 74व्या संविधान दुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (पंचायत राज आणि नगरपालिका) महिलांना 33% अनेक राज्यांत 50% आरक्षण दिले. यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला आणि ग्रामीण भागात महिला नेतृत्व उदयास आले.

६. गुन्हेगारी कायद्यातील सुधारणा (निर्भया कायदा) :- 2013 मधील फौजदारी कायद्यातील दुरुस्तीमुळे बलात्कारासारख्या गुन्हांसाठी कठोर शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. तसेच, अॅसिड हल्ला, पाठलाग करणे (Stalking) आणि विनयभंग यांसारख्या कृत्यांना गंभीर गुन्हांच्या श्रेणीत आणले गेले, ज्यामुळे महिलांना सार्वजनिक ठिकाणी वावरताना कायदेशीर कवच मिळाले आहे.

७. सामाजिक प्रथांविरुद्ध कायदे :-

- * हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961 : हुंडा घेण्यावर आणि देण्यावर बंदी घालून महिलांना होणाऱ्या छळापासून वाचवणे.
- * बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, 2006 : मुलींचे शिक्षण आणि आरोग्य अबाधित राखण्यासाठी कमी वयातील विवाहावर बंदी.
- * पीसीपीएनडीटी (PCPNDT) कायदा: स्त्री भ्रूणहत्या रोखून लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठी प्रभावी

८. कन्या भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा, 1994 :- गर्भ धारणे दरम्यान मुलगी आहे की मुलगा हे सांगणे आणि यावरून गर्भपात करणे बेकायदेशीर आहे. या कायद्यानुसार गर्भार्चं लिंग तपासणे व लिंगाच्या आधारे गर्भपात करणे संबंधित गोष्टी कायद्याने गुन्हा आहे. जर कोणी या कायद्याचा भंग केला तर त्याला पहिल्यांदा 3 वर्षे शिक्षा + 100000 रु. दंड पन्हा 5 वर्षे शिक्षा + 500000 रुपये ते एक लाख रुपये दंड तसेच डाक्टर असल्याचा त्याचा वैद्यकीय परवाना रद्द केला जाऊ शकतो.

कायदे प्रभावीपणे राबविल्यामुळे महिलांना त्यांच्या मूलभूत हक्कांची, संरक्षणात्मक तरतुदींची आणि न्याय मिळविण्याच्या मार्गाची जाणीव वाढली. घरगुती हिंसाचार, हुंडाबळी, लैंगिक छळ यांसारख्या अन्यायांविरोधात तक्रार नोंदविण्याचे प्रमाण वाढले आहे, ज्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला आहे. स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हळूहळू बदलत असून स्त्री-पुरुष समानतेची भावना वाढीस लागली आहे. तसेच बालविवाह प्रतिबंध, शिक्षणाचा अधिकार यांसारख्या कायद्यांमुळे मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असून शाळाबाह्य मुलींची संख्या कमी झाली आहे.

समान वेतन, मातृत्व लाभ, कार्यस्थळी संरक्षण यामुळे महिलांचा रोजगारातील सहभाग वाढला आणि आर्थिक स्वावलंबनास बळ मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणामुळे महिलांचे नेतृत्व, निर्णयक्षमतेत सहभाग आणि राजकीय जागरूकता वाढली आहे. कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा व दंडात्मक तरतुदींमुळे महिलांना सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे. न्यायालयीन निर्णय, संरक्षण आदेश आणि शासकीय यंत्रणांची मदत यामुळे महिलांचा कायद्यावरील विश्वास वाढला आहे. हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, बालविवाह यांसारख्या कुप्रथांना आळा बसण्यास कायद्याने मदत केली आहे. कायद्यांच्या अंमलबजावणीमुळे स्त्री-पुरुष समानतेकडे समाजाची वाटचाल सुरू झाली.

महिला सबलीकरणात कायद्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली असली तरी प्रत्यक्षात महिला समाजात समान हक्क आणि अधिकारचा उपभोग पुरुषांप्रमाणे घेऊ शकत नाहीत. करिता केवळ कायदे असून चालत नाही, तर त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अनेक अडथळे येतात त्याचा विचार केला पाहिजे. कायद्याबाबत जागरूकतेचा अभाव असल्यामुळे अनेक महिलांना त्यांच्या हक्कांची आणि संरक्षण देणाऱ्या कायद्यांची माहिती नसते. विशेषतः ग्रामीण, आदिवासी व दुर्बल घटकांतील महिलांपर्यंत कायदेशीर माहिती पोहोचत नाही. पितृसत्ताक व्यवस्था, स्त्रीला दुय्यम मानण्याची प्रवृत्ती, "घरचा प्रश्न घरातच सोडवावा" अशी मानसिकता कायद्याच्या वापराला अडथळा ठरते कुटुंबाची बदनामी, समाजाचा विरोध, आर्थिक आधार गमावण्याची भीती यामुळे अनेक महिला तक्रार दाखल करत नाहीत. काही वेळा पोलिसांकडून तक्रारी गांभीर्याने घेतल्या जात नाहीत. महिलांशी असंवेदनशील वागणूक दिली जाते, ज्यामुळे कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. खटल्यांचा विलंब, तारीख पे तारीख, खर्चिक प्रक्रिया यामुळे महिलांचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. याशिवाय वकील, न्यायालयीन खर्च परवडत नसल्यामुळे अनेक महिला कायदेशीर लढा देऊ शकत नाहीत. महिला संरक्षण अधिकारी, तक्रार निवारण समित्या, समुपदेशन केंद्रे अनेक ठिकाणी अपुरी किंवा निष्क्रिय आहे. काही प्रकरणांतील कायद्याच्या गैरवापरामुळे सर्वसाधारणपणे महिलांच्या तक्रारींकडे संशयाने पाहिले जाते, ज्याचा परिणाम खऱ्या पीडितांवर होतो. अशिक्षित किंवा कमी शिक्षित महिलांना कायदेशीर प्रक्रिया समजणे कठीण जाते. शहरी भागात सुविधा उपलब्ध असल्या तरी ग्रामीण भागात कायदेशीर मदत, पोलीस व न्यायसंस्था सहज उपलब्ध नसतात.

निष्कर्ष :- महिला सबलीकरणासाठी प्रभावी कायदे अस्तित्वात असले तरी अंमलबजावणीतील अडचणींमुळे अपेक्षित परिणाम दिसून येत नाहीत. कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी जागरूकता, संवेदनशील प्रशासन, जलद न्यायप्रक्रिया आणि सामाजिक बदल आवश्यक आहेत. कायदा व समाज यांची सांगड घातल्याशिवाय महिला सबलीकरण पूर्ण होऊ शकत नाही. महिला सबलीकरणासाठी केलेल्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीचा परिणाम सकारात्मक, परिवर्तनकारी व दीर्घकालीन आहे. कायद्यामुळे महिलांना संरक्षण, सन्मान, संधी आणि स्वावलंबन मिळत आहे. मात्र, या परिणामांना अधिक व्यापक व प्रभावी बनवण्यासाठी अंमलबजावणी अधिक सक्षम, संवेदनशील व लोकाभिमुख करणे आवश्यक आहे.

महिला सबलीकरण ही केवळ एक घोषणा नसून ती एक प्रदीर्घ प्रक्रिया आहे. कायदा हे या प्रक्रियेतील एक शक्तिशाली शस्त्र आहे. कायद्याने महिलांना 'सुरक्षा' आणि 'संधी' या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी दिल्या आहेत. मात्र, जोपर्यंत समाजात संवेदनशीलता निर्माण होत नाही आणि महिला स्वतः त्यांच्या अधिकारांप्रती जागृत होत नाहीत, तोपर्यंत कायद्याचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होणार नाही.

संदर्भ सूची :-

1. भारताचे संविधान – भारत सरकार, कायदा व न्याय मंत्रालय, नवी दिल्ली.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर –संविधानसभा वादविवाद व लेखन.
3. महिला संरक्षणविषयक कायदे
4. हुंडाबंदी अधिनियम, 1961
5. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, 2005
6. कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक अधिनियम, 2013
7. महिला सबलीकरण विषयक शैक्षणिक मासिके, संशोधन लेख व परिसंवाद अहवाल.